

О. Б. Головка

ПОЛОВЦІ В УМОВАХ МОНГОЛЬСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

Напередодні початку завойовницьких походів монголів в перших роках XIII ст. племена половців (кипчаків, куманів) не одне століття відігравали особливу роль в житті Великого степу, де вони займали територію від Паннонської низини і Карпатських гір на заході до озера Балхаш і західних відрогів Тянь-Шаню і Алтаю на сході. Вже під час бойових дій в Середній Азії підрозділи Чингізхана наприкінці другого десятиліття XIII ст. вступили у зіткнення з половецькими ордами. З половецьких воїнів складалася і значна частина армії потужного хорезмшаха Мухаммеда II (1169–1220), з яким тоді ж воювали монгольські війська¹.

З іншими половецькими угрупованнями монгольські завойовники зустрілися під час рейду на захід, який здійснили тумени Субедей-баатура і Джебе-нойона в 1221–1224 рр. Тоді ці війська пройшли через Кавказький хребет і зіштовхнулися з половцями та їх союзниками аланами на Північному Кавказі. В китайській хроніці «Юань ши», де розповідається про виправу монголів до Східної Європи, йдеться, що тоді мала місце спеціальна каральна експедиція монгольського полководця Субедея проти кипчаків (інша назва половців)². Однак є підстави думати, що з самого початку ця виправу не могла

---

¹ Тимохин Д. М. Представители тюркских кочевых племен в государственной и политической системе Хорезма XII – начала XIII в. // Труды Института востоковедения РАН. Вып. 7. Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры. Москва, 2018. С. 190-193; Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2. Москва, 1977. С. 107-139.

² Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. Vol. I. London, 1888. P. 297-298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. Казань, 2001. С. 36.

плануватися Чингізханом та його оточенням саме як каральна проти західних половців, оскільки з ними монголи ніколи не стикалися.

В ході бойових дій воїни Субедея і Джебе в басейні Дону і Волги завдали поразки половецькому об'єднанню Юрія Кончаковича і Данила Кобяковича. Інші половці відійшли у причорноморські степи, а їх лідер хан Котян уклав проти нападників союз із південноруськими князями на чолі із Мстиславом Мстиславичем (Галич), Мстиславом Романовичем (Київ) і Мстиславом Святославичем (Чернігів).

Про війну між русько-половецькою коаліцією і монголами ми писали в наших публікаціях про обставини битви на р. Калці 31 травня 1223 р.³ Головні висновки наших спостережень з цієї теми зводяться до наступного. В ході військової кампанії 1222–1223 рр. монгольські полководці мали виконати наказ Чингізхана, про який ми знаємо з «Таємної історії монголів»: «А Субетаай-Баатура він (Чингізхан. – авт.) відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Рарал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен»⁴.

Науковці вважають, що Кипчаут – це країна кипчаків, Баджигіт – це країна башкирів, Оросут – це Русь, Мачжарат – це Угорщина, Болар – Волзька Булгарія, а місто Ківамен-Кермен – це Київ. Отже, інформація джерела свідчить про те, що в ході

---

³ Головки О. Б. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Том 25, 2015. С.158-177; его же. Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу 1222–1223 гг. в процессе формирования Монгольской империи и Рах Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. Ижевск, 2016. Т. 26, вып.1. С. 46-58.

⁴ Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGOL-UN NIĞUՇA TOBՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. М., Л., 1941. С.188-189.

зазначеної виправи монгольська верхівка переслідувала широкомасштабний план на підкорення багатьох країн і народів Східної і Центральної Європи.

Проте перемогу монголів над русинами і половцями на р. Калці 31 травня 1223 р. у значній мірі можна розглядати як піррову. Перебуваючи в ейфорії від досягнутого результату зіткнення у степу, Джебе і Субедей, щоб продовжувати виконання наказу Чингізхана, вирішили здійснити похід на руські землі. Те, що війська монголів переправилися на правий берег Дніпра і зовсім близько підійшли до Києва, свідчило, що їх керівники реально планували захопити місто, проте, вступивши у межі Південної Русі, Джебе і Субедей, як здається, відчули нестачу сил для продовження рейду. Саме тому вони вирішили покинути Київщину і вирушити на північний схід.

Тут восени 1223 р. монголи розпочали війну проти волзьких булгар, під час якої зазнали нищівної поразки. Ібн-аль-Асір пише, що після зіткнень на Волзі у війську нападників залишилось лише 4 тис. чоловік⁵. Під час цієї війни загинув Джебе, а Субедей зазнав важкого поранення, втратив око. В 1948 р. Х. Г. Гімаді зробив висновок, що саме ця перемога волзьких булгар на півтора десятиліття зупинила наступ монгольських військ на Східну Європу⁶. Не ставлячи під сумнів правильність цього погляду, вважаємо за необхідне його уточнити: означена перемога волзьких булгар навряд чи могла б статися, якби монгольські війська перед цим під час війни з Руссю та половцями не зазнали втрат, які не могли відновити.

Варто відзначити, що після розгрому 1222–1223 рр. половці вже не могли у тій мірі, як раніше, впливати на перебіг подій в Південно-Західній Русі. Вони продовжували брати участь у бойових діях під час усобиць південноруських князів,

---

⁵ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб., 1884. С.27.

⁶ Гимади Х. Г. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды // Материалы по истории Татарии. Вып.1. М., 1948. С. 189.

проте на середину 30-х років XIII ст. гегемонія цих кочовиків в причорноморських степах завершилась⁷.

Події початку 20-х рр. у Північному Причорномор'ї позначилися на ситуації у південно-східних районах Королівства Угорщина – в Семиградді. Як відомо, в 1211 р. для протистояння постійним нападам на цю область половців угорський король Андрій II запросив в цей регіон рицарів Тевтонського ордену. Але подальші взаємини з хрестоносцями в угорської влади склалися не дуже добре, оскільки рицарі більше думали не про бойові дії зі степовиками, а про утворення незалежного від угорського короля державного володіння в Семиградді. Це вимусило угорську верхівку в 1225 р. відмовитися від послуг тевтонців, головну ставку у степовій політиці зробити не на військове підкорення половців, а на їх навернення до католицької віри шляхом місіонерської діяльності католицького духівництва⁸.

Для пропаганди християнства в 1228 р. римський папа Григорій IX призначив домініканського ченця Теодоріха керівником новоутвореної Половецької єпископії⁹. Остання проіснувала тут до початку 40-х рр. XIII ст. Відомо, що наприкінці 20-х років велика орда половців на чолі з ханом Борца (Бугеварсом) перейшла під владу короля Андрія II і прийняла хрещення. Тісні контакти з половцями і проникнення угорських впливів у західну частину Північного Причорномор'я

---

⁷ Фенел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304. М., 1989. С. 106.

⁸ Hunyadi Z. The Teutonic Order in Burzenland (1211-1225): recent reconsiderations // *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri et sconti tra religioni, popoli et culture. Der Deutschen Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum. Begegnungen und Konfratationum: zwischen Religion, Volker und Kulturen.* Galatina, 2008. P. 161-162; Spinei V. *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from Tenth to Mid-Thirteenth Century.* Leiden, 2009. P.146-147.

⁹ Пашуто В. Т. Половецкое епископство // *Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen.* Berlin, 1966. С. 35-38; Параска П. Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // *Карпато-Дунайские земли в средние века.* Кишинев, 1975. С.33-43.

спричинило розширення титулу угорського короля¹⁰. З 1235 р. новий володар Угорщини Бела IV іменує себе не тільки королем Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами, Галіції, Лодомерії, а і Куманії (*Cumanie rex*)¹¹.

Ослаблення половців у Північному Причорномор'ї призводить до того, що вони переважно беруть участь у військових конфліктах як союзники більш потужних сусідів, зокрема південноруських князів. Затяжні війни останніх з кінця 20-х до кінця 30-х років XIII ст. А. А. Горський назвав «Невідомою війною» і наголосив, що саме вона призвела до нечуваного ослаблення південноруських князівств саме напередодні монгольського вторгнення¹². Зокрема, наприкінці травня 1235 р. біля Торчеська (басейн річки Рось) відбулася жорстока битва, де половецьке військо завдало волинсько-київській армії князів Данила Романовича і Володимира Рюриковича, яке було втомлене попередніми бойовими діями в Чернігівщині, тяжкої поразки. В полон до кочовиків потрапили союзник Данила князь Володимир та боярин Мирослав, а сам Данило з великими проблемами повернувся додому¹³.

В тому ж 1235 р., за свідомством персидського письменника Абдаллаха ібн Фазлаха, на курултаї монгольської політичної еліти в Каракорумі вожді новоствореної потужної Монгольської імперії вирішили «спрямувати переможний меч на голову вождів русів та асів»¹⁴, здійснити виправу проти народів Східної Європи. Але був ще один ворог, якого не назвали, оскільки з ним боротьба у монголів не припинялася в

---

¹⁰ Ковач С., Зимоњи И. Кочевники и венгры в X–XIV вв. // Труды Института востоковедения Российской АН. Вып. 7. Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культур. М., 2018. С. 157-158.

¹¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Studio et opera G. Fejer. T.4, v.1. Budaе, 1829. P.21.

¹² Горский А. А. Русь. От славянского Расселения до Московского царства. М., 2004. С.181-188.

¹³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. СПб, 1908. Стб.773.

¹⁴ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г.Тизенгаузен. Т.2. Москва, 1941. С.85.

попередні роки¹⁵. Це були половецькі угруповання. Рашид ад-Дін, розповідаючи про рішення курултаю 1235 р., пише: «Кожного з родичів він (великий хан (каан) монголів Угедей. – *авт.*) направив в якусь країну, а сам особисто вирішив направитися до Кипчацького степу»¹⁶. Отже, верховний володар монголів однозначно засвідчив головний напрямок майбутньої кампанії – боротьбу проти половців. Водночас слід відзначити, що саме з цього часу захоплені у полон половці стають чи не найважливішим джерелом поповнення монгольських туменів.

Напередодні вторгнення монголів в Паннонську низину, яке сталося в лютому – березні 1240 р., до Угорщини прибула 40-тисячна половецька орда Котяна¹⁷. Міграція половців на захід була пов'язана із захопленням монголами Половецької землі. Зокрема, про зіткнення половців хана Котяна з монголами у причорноморських степах згадує в узагальнюючій інформації під 1239 р. французький хроніст Альбрік із монастиря Тріумфонтіум.¹⁸ Угорський хроніст Рогерій повідомляє, що на початку 1239 р. ці половці зазнали поразки в гирлі Волги¹⁹.

Половецький хан особисто звернувся до Бели IV з проханням надати його орді притулок, обіцяючи прийняти християнство за католицьким обрядом. Угорський король прихильно поставився до цієї пропозиції, одарив послів Котяна цінними подарунками та направив до половців для супроводження монахів-домініканців²⁰. Є інформація про те, що в рамках дії союзу Бели IV з половцями хана Котяна була

---

¹⁵ Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М., 2005. С. 339.

¹⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2. Перевод с перс. Ю. П. Верховского. Москва, Ленинград, 1960. С. 35.

¹⁷ Palocsi-Horvath A. L'immigration et l'etablissement de Comans en Hongrie Hungaricae // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 29. Budapest, 1975. P. 313-333.

¹⁸ Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. Ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. T.23. Hannoverae, 1874. P. 946.

¹⁹ Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum questirpis Arpadianae gestarum. Ed. Em. Szentpetery. Vol. 2. Budapestini, 1938. P. 550-552.

²⁰ Пашуто В. Т. Половецкое епископство. С.39.

здійснена спільна експедиція угорців і половців до Криму восени 1239 р., щоб не допустити проникнення на півострів монголів²¹. Можливу небезпеку для себе створення і зміцнення спільного війська з угорців та половців відчували і керівники монгольської армії. Саме цим пояснюються їх листи до угорського короля Бели IV, які були спрямовані на руйнацію потенційного угорсько-половецького союзу²².

Планам короля щодо використання половців проти монгольських нападників не судилося бути реалізованими. Внутрішні тертя в самому Королівстві Угорщина виявилися настільки гострими, що не дали можливості правлячій еліті консолідуватися. Справа в тому, що в той час Бела IV вів політику розширення королівського домену за рахунок конфіскації земельних володінь магнатів²³. Останні, невдоволені політикою Бели IV, не тільки не прислали свої загони до королівського війська, а й зайняли ворожу позицію до половців хана Котяна. Прибуття половців викликало обурення у сільського населення тих районів, де кочівники мали поселитися, оскільки кочівники грабували угорців і травили поля селян.

На початку березня 1241 р., коли в Паннонській низині вже розпочалися бої з монголами, що прорвалися через карпатські перевали, половців звинуватили у змові з нападниками²⁴. Внаслідок конфлікту, який було спровоковано австрійським герцогом Фрідріхом II Бабенбергом, хан Котян та частина його наближених були вбиті у Пешті, а інша частина половців підняла бунт, а потім залишила Угорщину і

---

²¹ Хаутала Р. Предисловие к источникам // Хаутала Р. От «Давида царя Индий» до «ненависного плебса сатань». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань, 2015. С.52.

²² Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т.3. М., Л., 1940. С. 88-89.

²³ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 553-554; Головка О. Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. Том 27, 2017. С. 70-72.

²⁴ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 556.

відправилася на Балкани²⁵. Військо угорського короля Бели IV було повністю розгромлено при Шайо 11 квітня 1241 р., а згодом вся Угорщина була повністю розорена монгольськими завойовниками.

Не дивлячись на складну ситуацію в Угорщині і недавній конфлікт з місцевими магнатами, значна група половців продовжувала залишатися на боці угорців, частина їх була захоплена в полон монголами, а чимало куманів добровільно приєдналося до завойовників. Важливо відзначити, що останні займали у монгольському війську важливе місце. Хроніст Рогерій, розповідаючи про розорення Угорщини нападами, не випадково часом серед них на першому місці згадує половців, а вже потім татар²⁶. Велика група половців відійшла на південь у володіння Болгарії, Латинської імперії та Сербії²⁷. Візантійський хроніст Нікіфор Григора згадує, що до Нікейської імперії прибуло біля десяти тисяч половців, і повідомляє, що нікейський імператор Іоанн III Дука надав їм володіння в європейській частині своєї держави у Фракії і Македонії, а в азійській – у Фрігії²⁸.

Відзначимо, що дещо пізніше частина половців на прохання володарів Єгипту буде в якості рабів продаватися монголами до цієї країни, і тут стане основою місцевого війська – корпусу мамлюків (з арабської – *مملوك*, який належить). Розповідаючи про це, візантійський автор Нікіфор Зонара пише, що таким чином єгиптяни створили собі дуже потужну як проти

---

²⁵ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 566-567; Голубовский П. Половцы в Венгрии. Исторический очерк. СПб., 1889. С. 4-12; Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. 2е изд. Москва, 1977. С. 211.

²⁶ *Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen*. P. 581-582.

²⁷ Павлов П., Владимиров Г. Златната Орда и българите. София, 2009. С. 83; Узелац А. Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015. С. 37-40; његов. Куманите в средновековно Сърбия // Анамнеза. 2008. Год 3, кн.1. С.171-172.

²⁸ Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т.1 (1204–1341). СПб., 1860. С. 35. Про переселення половців див. також: Летопись великого логофета Георгия Акрополита. СПб., 1863. С.64-65.

своїх західних, так і східних сусідів армію²⁹. В середині XIII ст. в Єгипті до влади на довгий час приходять еліта, сформована з колишніх рабів – мамлюків³⁰.

В той час, як велика група половців служила сарацинам і нікейцям, інша частина степняків підтримувала союзні стосунки з латинянами³¹. При латинському імператорі Балдуїні II в Константинополі служив французький рицар Балдуїн Гено, який був одружений з донькою половецького хана Соронія. За дорученням свого володаря цей рицар на межі 40-х – 50-х рр. XIII ст. здійснив дипломатичну подорож до столиці Монгольської імперії Каракоруму³². В 1244 р. угорський король Бела IV знову запросив половецькі загопи до себе, невдовзі останні візьмуть активну участь у масштабній війні європейських країн за австрійську спадщину (1245–1270 рр.). Внук Бели Ласло (угорський король в 1272–1290 рр.) мав прізвище Кун (Куман), оскільки його мати була половчанка (куманка) (ім'я при народженні не відомо, хресне ім'я Ержбета (Elisabet)), за однією версією донька хана Котяна³³, за іншою – хана Сейхана³⁴.

В цей же час відбулося переміщення на Близький Схід половецьких загонів, які раніше служили хорезмійській верхівці, а потім шукали порятунку від монголів. В 20-х – 30-х рр. вони здійснили чимало нападів на населення Іранського нагір'я, Месопотамії, Центрального Кавказу. Саме хорезмійці склали основу війська, яке в липні-серпні 1244 р. захопило у

---

²⁹ Никифор Григора. Римская история. С. 98.

³⁰ Waterson J. The Knights of Islam: The Wars of the Mamluks. London, 2007.

³¹ Жуанвиль Жан де. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. Г. Ф. Цыбулько. СПб., 2007. С. 118.

³² Осипян А. Л. Роль Киликийской Армении в латино-монгольских отношениях и проект совместного крестового похода (1247–1307 гг.) // Средние века. Вып. 68, ч.1, 2007. С. 131.

³³ Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Галич, 2015. С. 213.

³⁴ Узелац А. Под сенком пса. С.103.

хрестоносців Єрусалім, а в жовтні того ж року разом із єгиптянами розбило військо сирійців і хрестоносців при Форбі³⁵. В 1246 р. хорезмійці розсварилися з єгипетським султаном Ас-Саліхом Айюбом і були знищені підданими останнього в декількох битвах³⁶. Активна участь єгиптян у згаданих подіях стала причиною того, що сьомий хрестовий похід 1248–1254 рр., який очолював французький король Людовік IX, був спрямований проти Єгипту³⁷.

Вирішальну роль у відсічі наступу хрестоносців до долини Нілу в рамках сьомого хрестового походу відіграли мамлюки в 1249 – в першій половині 1250 рр. В другій половині 1250 р. верхівка мамлюкського корпусу позбавила влади останнього султана з династії Айюбідів Тураншаха. Наприкінці зазначеного року володарем Єгипту стає перший мамлюкський султан Муїзз Айбек. У вересні 1260 р. в битві при Айн-Джалут в Палестині армія мамлюків Єгипту розбила монголів, що призвело до приєднання до Єгипту Сирії. Під патронатом єгипетського султана тоді опинилися мусульманські святині – Мекка і Медіна³⁸.

---

³⁵ Chronica de Mailros. Ed. J. Stevenson. Edinburg, 1835. P. 156-162; Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. Тверь, Москва, 1997. С.43.

³⁶ Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. 1097–1231. Москва, 1986. С. 191-194.

³⁷ Успенский Ф. И. История крестовых походов. СПб., 1901. С. 158-163.

³⁸ Шайхисламов Т. Р., Шайхисламов Р. Б. Мамлюки и становление мамлюкской системы власти в Египте // Вестник Башкирского университета. 2015. Т. 20. С. 752-753.